

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola - Német Nyelvészet Doktori Program

Kappel Péter

**Az előrevetett határozói mellékmondatok
beágyazottsága az újfelnémetben (1650-2000)**

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető:
Prof. Dr. Ágel Vilmos

Szeged

2017

1. Az értekezés témája és célkitűzése

Disszertációmban a történeti szintaxis egy viszonylag sokat kutatott részterületével foglalkozom: az előrevetett határozói mellékmondatok integrációjával. Ezen mellékmondatok beágyazottságát tekintve König/van der Auwera (1988: 102f., 107) nyomán a német nyelvben három szórendi típust szokás megkülönböztetni, ezek közül bizonyos esetekben mindhárom szórendi változat választható: 'integratív' (1), 'rezumptív' (2) és 'nem-integratív' (3):¹

(1) *Wenn ich an deiner Stelle wäre, würde ich es tun.*

(2) *Wenn ich an deiner Stelle wäre, dann würde ich es tun.*

(3) *Wenn ich an deiner Stelle wäre, ich würde es tun.*

Az (1) példában az előrevetett, *wenn*-kötőszóval bevezetett mellékmondat szórendileg beágyazódott a főmondatba, mivel annak ún. előmezőjén ('Vorfeld') áll. A másik két esetben az előrevetett mellékmondatok a főmondat alapszerkezetén kívül, külső pozícióban az előmező előtt helyezkednek el, a főmondatl csak lazán kapcsolódnak össze (vö. Lötscher 2005: 351f.). A (2) példában a *wenn*-kötőszóval bevezetett mellékmondatot az előmezőn álló utalószó (*dann*) veszi fel újra, ezt követi a főmondat igei komplexumának ragozott része. Ennél a típusnál nem beszélhetünk teljes szórendi beágyazódásról, mivel a főmondatban azt a pozíciót, melyet a feltételes mellékmondat is elfoglalhatna, a mellékmondatra visszautaló, rezumptív elem tölti be. A 'rezumptív' típus tehát szórendileg kevésbé integrált mint az első, 'integratív' típus. Mivel azonban az utalószó – az utalószavas szerkezet részeként – a határozói mellékmondat megfelelőjének tekinthető, ez a típus integratívabb a harmadik, 'nem-integratívnak' nevezett típusnál. A (3) példában az előrevetett mellékmondat egyáltalán nem befolyásolja a főmondat szórendjét, azaz a mellékmondat nem képezi a főmondat szerkezetének részét, nincs beágyazódva a főmondatba.

Az 'integratív' típust általában a jelenkori német nyelv domináns szórendi változatának tartják (vgl. Zifonun et al. 1997: 2349, Axel 2002: 9). Ez a változat viszonylag új, a 15. sz. előtt alig fordul elő, elterjedése a 16. sz. első felére tehető (Axel 2004: 40, Lötscher 2005: 369f.). König/van der Auwera (1988: 107f., 127) hipotézise szerint a német nyelvre (és egyébként a hollandra is) egy integrációs folyamat jellemző, melynek állomásai sorrendben a következő szórendi típusok voltak: 'nem-integratív' → 'rezumptív' → 'integratív'. Az előrevetett mellékmondatok integrációjának folyamatát König/van der Auwera (1988: 127) a grammatikalizáció elméletének keretében magyarázzák: Az inkább mellérendelő, egymás melletti önálló mondatokból álló szerkezetet egy olyan szerkezet váltja, melyben az egyik tagmondat beágyazódik a másikba. Ebben az értelemben grammatikalizációról („a process in which something becomes or is made more grammatical“, l. Lehmann 2015: 11), ill. a grammatikalizáció egyik fázisáról, szintaktizálódásról (azaz szintaktikai struktúrák szabad diskurzusstruktúrákból való kialakulásáról, vö. Lehmann 2015: 15) lehet szó. Az viszont vitatott, hogy a 'rezumptív' típus valóban átmenetként fogható-e fel és az integrációs folyamat valóban a 'nem-integratív' → 'rezumptív' → 'integratív' lépcsőfokokon keresztül megy-e végbe (vö. pl. Axel 2002: 9ff., 27f.).

Az előrevetett határozói mellékmondatok főmondatba való integrálódásának folyamatáról több empirikus vizsgálat eredményei állnak már rendelkezésünkre. Viszont az idevágó munkák magas száma ellenére sem tudunk még mindent erről a folyamatról. A kutatási áttekintésben az alábbi kutatásbeli hiányosságokra világítottam rá:

¹ A szórendi típusokat ezen a helyen internetes fórumokból vett autentikus példamondatokkal szemléltetem: <http://www.gutefrage.net/frage/was-wuerdet-ihr-tunweiter-wartenneue-stelle-suchen#answers>, <https://www.allmystery.de/themen/rs47798>, <https://pflegeboard.de/thema/ab-nach-holland-div-fragen-zur-pflege-dort.31434/>.

1. Régebbi nyelvtörténeti korokra vonatkozóan viszonylag alapos vizsgálatokkal rendelkezünk a határozói mellékmondatok változásai kapcsán. Az ófelnémet, a középfelnémet és a korai újfelnémet korhoz egy sor idevágó munka született (l. Axel 2002 áttekintését), ezzel szemben az újfelnémet kor integrációs fokát csak elszórtan kutatták.
2. Az újfelnémet korra vonatkozó vizsgálatok egyes szemantikai viszonyokra (pl. megengedő azaz 'konzesszív', l. Baschewa 1983 vagy célhatározói, l. Flämig 1964) és/vagy egyes időszakokra korlátozódnak (vö. pl. Axel-Tober 2012 vizsgálatát az 1650–1700 közötti időszakból származó, *da*-val bevezetett mellékmondatokról). Eddig még nem vizsgálták szisztematikusan az újfelnémet kor minden határozói mellékmondati típusát.
3. Az egyes nyelvtörténeti korokban viszonylag jelentős a szintaktikai variáció. Egyes vizsgálati eredmények alapján úgy tűnik, hogy az 'integratív' típus már a 16. sz.-ban elterjedt (pl. Axel 2004: 40, Hammarström 1923), viszont a 16. sz.-ból olyan szövegek is találhatóak, melyekben az 'integratív' típus szinte egyáltalán nem használatos (vö. Lötscher 2005: 368f.). A több vizsgálatban is kimutatott nyelvi variáció okait eddig még nem sikerült kielégítően tisztázni.
4. A jelenkori nyelvállapotra és a történeti változásra vonatkozó vizsgálatokban is találhatóak olyan elgondolások, melyek szisztematikus alkalmazásával újabb kutatási eredményekre tehetünk szert. Itt mindeképp kiemelendő az a jelenkori nyelvállapotra vonatkozó felismerés, miszerint a szóbeliség/írásbeliség tényezőjének nagy hatása van az előrevetett *wenn*-es mellékmondatoknál megfigyelhető szórendi variációra (Auer 2000: 180). Továbbá történelmi vizsgálatok kimutatták, hogy az egyes szórendi típusok közötti választásnál többek között szófajbéli és stilisztikai szempontok is nagy szerepet játszanak (Lötscher 2005: 363f.). Az eddigi vizsgálatok alapján kirajzolódó egyes típusok közötti kvantitatív különbségek és ingadozások csak akkor magyarázhatók megfelelően, ha a korpuszszövegek kiválasztásánál az eddigieknél nagyobb gondossággal járunk el. Az előrevetett határozói mellékmondatok integrációs foka az újfelnémetben csak úgy írható le megfelelően, ha a kutatás nyelven kívüli tényezőkre irányul. A fentiek alapján megalapozottnak látszik az a kijelentés, miszerint ezen tényezők hatása a szórendi variációra fontos, aktuális kutatási kérdése a történeti szintaxisnak.

Azokból a kirakós darabokból, melyeket az eddigi kutatások felhalmoztak, nem áll össze teljes kép az újfelnémet kor integrációs folyamatáról. A különböző munkák ráadásul eltérő magyarázatokat adnak az integrációs tendenciáról. A legfontosabb kérdés az, hogy a folyamatot pusztán szintaktikailag (König/van der Auwera 1988, Axel 2002, 2007, Axel-Tober 2012) vagy egy tágabb társadalmi és kommunikatív-pragmatikus kontextusban ragadjuk meg (Lötscher 2005, 2010 Kappel 2008, 2014).

A fentiekből kiindulva a disszertáció a következő célkitűzést fogalmazza meg: Az előrevetett határozói mellékmondatok integrációs fokát az újfelnémetben szisztematikusan, minden határozói altípusra kiterjedően kell elvégezni. A vizsgálat során a külső nyelvtörténet egy módszertanilag kontrollálható szempontját kell előtérbe helyezni, ügyelve arra, hogy más tényezők, melyek az integrációra gyakorolt hatása az eddigi vizsgálatok során feltételezhető, lehetőleg ne befolyásolhassák az eredményeket. A kiválasztott szempont a koncepcionális beszélt- és írott nyelvűség (vö. Koch/Oesterreicher 1985 és Ágel/Hennig 2006). Az ilyen szempontú vizsgálattal kideríthető, hogy a jelenség egy pusztán szintaktikai vagy egy szociopragmatikai keretben ragadható-e meg jobban ill. hogy melyik hipotéziseket támasztják alá az empirikus adatok. Jelen disszertációban a kutatási áttekintés alapján a következő hipotézisek fogalmaztam meg:

1. hipotézis: A 17. sz.-i korpuszszövegekben már az 'integratív' típus dominál. Ennek a típusnak az elterjedése már az újfelnémet kor kezdete előtt lezárult.
2. hipotézis: Az 'integratív' típus az újfelnémet korban a preferált szintaktikai változatnak tekinthető.
3. hipotézis: A határozói mellékmondatok beágyazódási foka az egyes szemantikai altípusoknál eltérő. Az egyes altípusok különböznek abban, hogy melyik szintaktikai változat jelenik meg gyakrabban.
4. hipotézis: Az újfelnémet korban a mellékmondatok integrációjának területén releváns szintaktikai változások igazolhatók, melyek az 'integratív', 'rezumptív' és 'nem-integratív' szórendi típusok előfordulási gyakorisága közötti különbségekben ragadhatók meg.
5. hipotézis: Az 'integratív', 'rezumptív' és 'nem-integratív' szórendi típusok eloszlásában jelentős különbségek mutathatók ki a koncepcionálisan beszélt nyelvi ill. írott nyelvi szövegek között.

Az értekezés a fenti kutatási területekhez kíván hozzájárulni. A következőkben a dolgozat felépítését és a feldolgozott forrásszövegeket kívánom bemutatni.

2. Az elemzés háttere, felépítése és a korpusz

Az értekezés a következő négy fő részből tevődik össze: „Kutatási áttekintés“, „Elméleti háttér“, „Módszertani rész“ und „Empirikus rész“. Mivel a dolgozat célja az, hogy a régebbi nyelvtörténeti korok és a jelenkori nyelvállapot leírása közötti szakadékot egy újfelnémet korra vonatkozó empirikus vizsgálat segítségével áthidalja, a kutatási áttekintésben a 2.1 és 2.2 fejezetekben a jelenkorra és a történeti változásokra irányuló vizsgálatokat külön részleteztem. Ezek alapján tudtam levonni azt a következtetést, hogy melyek a legfontosabb kutatásbeli hiányosságok, mely kérdéseket feltárására érdemes az értekezésben törekedni.

A jelenkori nyelvállapotra vonatkozó részben a szintaktikai variáció kérdéskörét állítottam a figyelem előterébe, a következő témákra fókuszálva: az egyes szórendi típusok választhatósága, a feltételek, melyek teljesülése esetén egy szórendi típus használata lehetséges és az egyes szórendi típusok gyakorisága. Külön figyelmet szenteltem annak a kérdésnek, hogy milyen összefüggés van a szórendi típusok választása és a között, hogy a határozói mellékmondatok a fölérendelt mondat melyik szintjére vonatkoznak (propozíció, beszédett vagy episztemikus szint, vö. Sweetser 1990). Továbbá tárgyaltam olyan vizsgálatokat, melyek beszélt és írott nyelvi adatok összehasonlítását teszik lehetővé. Bár az ezirányú vizsgálatok nem terjednek ki minden mondattípusra, jelentős különbségek mutatkoztak az egyes szórendi típusok gyakoriságában az írott és a beszélt nyelvű szövegek között. Ezek az eredmények is alátámasztják, hogy a nyelvtörténeti vizsgálatokban szükség van a koncepcionális beszélt- és írottnyelvűség közötti különbségek figyelembevételére.

A határozói mellékmondatok történeti változásaival kapcsolatban először a mellékmondatok formai jelöltségét tárgyaltam, ahol szintén kimutatható a nyelven kívüli tényezők hatása (2.2.1 fejezet). Ezt követően a határozói mellékmondatok az ófelnémet és a jelenkor közötti szórendi integrációját célzó vizsgálatokra fókuszáltam (2.2.2 fejezet). A fent taglalt kutatási hiányosságok mellett azt is sikerült bemutatni, hogy az ófelnémetre vonatkozó empirikus adatok ellentmondanak a König/van der Auwera (1988: 127) által feltételezett 'nem-integratív' → 'rezumptív' → 'integratív' grammatikalizációs ösvénynek. Az adatok a 'rezumptív' típus magas (a 'nem-integratív' típust messze meghaladó) arányát mutatják (Axel

2002: 24, 27f., Behaghel 1929: 405, Lötscher 2005: 364, 359), ezért nincs okunk azt feltételezni, hogy a 'nem-integratív' típus történetileg a legrégebbi forma lenne. Továbbá arról is szó esett, hogy a közvetlenül a főmondat ragozott igei része előtt álló mellékmondatok nem minden esetben feleltethetők meg az 'integratív' típusnak. Axel (2002: 16) szerint a határozói mellékmondatok az ófelnémet korban még nem állhattak az előmezőn. Az előmezőn álló, integrált mellékmondatok megjelenését a kései középfelnémet ill. korai újfelnémet korra datálja és tisztán grammatikai keretben írja le (Axel 2002, Axel-Tober 2012). Axel-Tober (2012: 320) szerint a korai újfelnémet korban a temporális *dô*-val bevezetett mondatoknál, melyek korábban a reanalízis színteréül szolgálhattak, már csak két szórendi lehetőség adott, mivel a 'nem-integratív' típus már nem használatos. Ettől fogva már 'tagmondat-stádiumról' beszél: Mind az első változatot az előmezőn álló határozói mellékmondat, mind pedig a második változatot balra kihelyezett határozói mellékmondat szintaktikailag integrált szerkezetként elemzi. Axel-Tober (2012: 358) ezt azzal indokolja, hogy csak olyan frázisokat lehet balra kihelyezni, melyek szintaktikailag be vannak ágyazódva a mondatba. Axel-Tober (2012: 38) emellett érvel, hogy az utalószavas ill. az utalószó nélküli szerkezetek struktúrája lényegében azonos, köztük csak a felszíni struktúrákban van különbség. Axel-Tober csupán a határozói mellékmondatok egy altípusát elemzi, viszont úgy véli, hogy más esetekben is hasonló változással számolhatunk (2012: 272).

Lötscher (2005: 350f.) nyomán több kritikai megjegyzést tettem az integrációs folyamat tisztán szintaktikai leírásával szemben. Többek közt arra hívtam fel a figyelmet, hogy ebben az elméleti keretben nem magyarázható, hogy miért választható (más mondatfajtáknál) a 'nem-integratív' típus még az újfelnémet korban is. További ellenérvként hozható fel, hogy a jelenkori német nyelvben nem csak beágyazott, hanem szintaktikailag nem integrált határozói mellékmondatoknál is lehetséges a 'rezumptív' típus (Axel 2002: 27f.):

(4) *Wenn du meine Meinung hören willst, (dann) fallen die Aktien bald.* (Köpcke/Panther 1989 példája)

Axel-Tober (2012) újraelemzéses felfogásának legnagyobb gyengéje viszont abban áll szerintem, hogy ebben a keretben nem ragadható meg a korai újfelnémet és újfelnémet korokban egyértelműen kimutatható szintaktikai variáció és nem válaszolható meg (ill. egyáltalán nem is releváns) az esetleges nyelven kívüli tényezőknek a variációra gyakorolt hatása. Az ugyanabból az évszázadból származó szövegekben kimutatott jelentős variáció (l. Hammarström 1923: 51, Kappel 2008: 40f., Lötscher 2005: 368f., 2010) az integrációs folyamat pusztán grammatikai magyarázatának elégtelenségét igazolja. Továbbá több kutatás is kimutatta, hogy a korai újfelnémet korban a szintaktikai variációt nyelven kívüli tényezők befolyásolhatják. Ezek közül kiemelendő a stilisztikai tényezők, szövegfajták közötti különbségek, nyelvi attitűdök, a másodlagos írásbeliség kialakulása valamint a koncepcionális beszélt- és írott nyelvűség dimenziójának lehetséges hatása (vö. pl. Kappel 2008, Lötscher 2005: 363).

A nyelvtani magyarázatok hasonlóságát abban látom, hogy egy nyelvi innováció kialakulására koncentrálnak. Az újkori nyelvi változások esetében viszont – Peter von Polenz (1995) nyomán – az innovatív nyelvi formák kialakulásánál fontosabbnak tűnik az a kérdés, hogy azok hogyan terjednek el. Ahhoz, hogy ezt a kérdést tisztázhassuk, az újkori szintaktikai variációt, az egyik szintaktikai változat elterjedését egy másik szintaktikai változat rovására, egy szociopragmatikai keretben kell vizsgálni. Ezen megfontolások alapján emellett érveltem, hogy a koncepcionális beszélt- és írott nyelvűség dimenzióját az újfelnémetet célzó empirikus vizsgálatban szisztematikusan figyelembe kell venni.

A következő fejezetben a vizsgálat elméleti háttérét dolgoztam ki (3. fejezet). Nyelvtörténeti vizsgálatoknál figyelembe kell venni, hogy a jelenkori német nyelvten olyan alapfogalmait mint 'mellékmondat' vagy 'előmező' nem alkalmazhatjuk reflektálatlanul a korábbi korokra. Ágel (2000: 1881) az előrevetett határozói mellékmondatok integrációs folyamatát a 'még-nem-mellékmondat' a mögötte álló 'még-nem-főmondatba' való betagozódásaként írja le. Az újfelnémet kor kezdetén ugyanis a 'mellékmondatok' még nem definiálhatók alárendelő kötőszóval bevezetett, igével záródó alárendelt mondatként (Fabricius-Hansen 1992: 460 terminológiája szerinti 'mellékmondat'). A keretes szerkezet elvének és az 'előmező' fogalmának reflektálatlan kivetítése a német nyelv kezdeti időszakára Ágel (2015: 122) szerint a szinkrón nyelvállapotot túldimenzionáló, a történeti tényeket figyelmen kívül hagyó téves gondolkodás eredménye. Az ófelnémet kor kezdetén még nem lehetséges a szórendi integráció, mivel a határozói mellékmondatok integrációjának feltétele az előmező kialakulása, ami az ófelnémetben még nem ment végbe (Ágel 2015: 147). Viszont az 'előmező' fogalmának alkalmazása az újfelnémet korra már kevésbé tűnik problémásnak. Az újfelnémet kor kezdetén még kialakulóban lévő szórendi mezők természetesen még nem felelnek meg a jelenkori (koncepcionális) írásbeliség teljesen grammatikalizált szórendi mezőinek. Mivel a kutatás jelenlegi állása szerint nem áll rendelkezésre jobb modell az összetett mondatok lineáris szerkezetének leírásához, amely a koncepcionális beszélt- és írott nyelvűség 'online' és 'offline' szintaxisa közti dinamikus kapcsolatot is megragadná (Ágel 2015: 144), úgy döntöttem, az újfelnémet kort célzó vizsgálatomban a szórendi típusokat az ún. 'Stellungsfelder'-modell keretében fogom leírni (3.2. fejezet).

Abból a célból, hogy az integrációs folyamat minden fontosabb jelenségét megragadhassam, olyan 'határozói mellékmondat'-fogalmat javasoltam, amely nem csak a prototipikus tagmondatokra (Pittner 2013: 521), hanem további mellékmondat-típusokra is kiterjeszhető (3.1.2. fejezet). Ehhez szükséges megkülönböztetnünk Sweetser (1990) nyomán azokat a határozói mellékmondatokat, melyek a fölérendelt mondat propozíciójára vonatkoznak, azoktól, melyek episztemikus vagy beszédett-vonatkozásúak. A jelenkori német nyelvben a nem-propozícióra vonatkozó ún. 'speech act'-határozók a vonatkozó mondatához fűződő laza tartalmi kapcsolatának általában egy laza szintaktikai kapcsolódás (szórendi dezintegráció) felel meg:

(5) *Wenn du Hunger hast, der Kühlschrank ist voll.* (Pittner 1999: 345 példája)

Jelen disszertációban a fentiek alapján a tágabb értelemben vett határozói mellékmondatokat is figyelembe veszem, melyek nem tekinthetők hagyományos értelemben mondatrésznek.

A 3.3 fejezetben a különböző mondatfűzési technikákat egy tágabb elméleti keretben helyeztem el, mely a hagyományos dichotómikus modelleknél részletesebben kidolgozott. A határozói mellékmondatoknak a fölérendelt mondatokkal való összekapcsolásának különböző technikáit az 'aggregáció' és 'integráció' közötti kontinuumon elhelyezhető junkciós technikákként foghatjuk fel (vö. Raible 1992 és Ágel 2010). A 3.3.2 fejezetben az alárendelés ('Subordination') többdimenziós szemléletét (vö. Fabricius-Hansen 1992 és Zifonun et al. 1997: 2250-2253) és az alárendelés formai és funkcionális aspektusai közötti összefüggéseket tárgyaltam. Ezt követően a különböző határozói mellékmondat-típusoknak az osztályozásával foglalkoztam. Kiindulópontként Peter von Polenz (1985) szemantikai relációit vettem, de több helyen a Duden-nyelvtan (2016) osztályozási javaslatait részesítettem előnyben. Amellett érveltem, hogy a nem prototipikus, nem propozícióra vonatkozó határozói mellékmondatokat ('periférikus határozói mellékmondatok') a prototipikus, propozícióra vonatkozó határozói mellékmondatoktól elkülönítve érdemes tárgyalni. Ez a gyűjtőfogalom magába foglalja többek között az ún. 'modusmodifizierend', 'moduskommentierend' és 'diktumskommentierend' funkciójú mondatthatározókat, melyek tartalmilag csak lazán

kapcsolódnak a vonatkozó főmondatához (vö. Zifonun et al. 1997: 2242ff.). Ezen felül ide tartoznak a témakiemelő funkciójú *was-X-betrifft/angeht*-szerkezetek is. Az elméleti rész utolsó alfejezetében a beszélt és írott nyelv viszonyával foglalkoztam. Itt a korpusz felépítésében jelentős szerephez jutó történeti beszéltnyelvűséget, a másodlagos írásbeliséget (l. Koch/Oesterreicher 1994: 587 valamint Hennig 2009: 9) és a vertikalizáció elméletét (l. Reichmann 1988, 2003) tárgyaltam. Az idevágó szakirodalmi eredmények (pl. Czicza/Hennig 2013) alapján a következő scenárióból indultam ki: Az újfelnémet kor kezdetén az 'integratív' és a 'rezumptív' típusok a vertikális rétegződés értelmében egymás mellett ill. egymás felett/alatt léteznek, a 'rezumptív' típus aztán a koncepcionálisan beszélt nyelvű szövegekben folyamatosan visszaszorul az 'integratív' típus javára.

A 4.1 fejezetben a vizsgálat empirikus bázisát mutattam be. Mivel reprezentatív újfelnémet korpusz nem áll rendelkezésre és jelen dolgozat keretei közt egy ilyen korpusz összeállítása nem lehetséges, a szövegtörzs tervezésénél azt tűztem ki célul, hogy egy kisebb, de összehasonlítható szövegtörzsből álló korpuszt állítsak össze. Összesen nyolc forrásszöveget választottam, melyek 1650 és 2000 között keletkeztek. Ezek négy szinkron keresztmetszetnek és a koncepcionális beszélt- ill. írott nyelvűségnek megfelelő részkorpuszokra oszlanak. Minden évszázadból (17. sz.-tól a 20. sz.-ig) egy-egy koncepcionálisan beszélt- ill. írott nyelvű szöveget vettem alapul, így a beszélt- ill. írott nyelvű részkorpuszok négy-négy szövegből tevődnek össze. A korpusz összesen kb. 100.000 szóból áll (forrásszövegenként kb. 12.000). A két fő vizsgálati szemponton kívül a szövegtörzs viszonylag egységesnek tekinthető, más nyelven kívüli tényezők lehetséges hatását azzal igyekeztem kiküszöbölni, hogy lehetőség szerint hasonló szövegeket választottam, pl. diatopikus azaz területi különbségek szórendi változatokra gyakorolt hatását azáltal kontrolláltam, hogy egy behatárolt régióból származó forrásszövegeket választottam. A koncepcionális írott nyelvűség részkorpusza szaknyelvi szövegekből áll, a koncepcionális beszéltnyelvűségé a privát írásbeliségből származik. Nem volt lehetséges egyetlen szövegtípusból összeállítani a korpuszt, a beszéltnyelvűség részkorpusza ún. kismemberek kéziratban fennmaradt, személyes jellegű szövegeit tartalmazza az alábbi szövegtípusokból: önéletírás, krónika, privát levelezés és napló. Ezek a szövegek az Ágel/Hennig (2006) által kidolgozott módszer alapján relatíve beszéltnyelvűnek bizonyultak (vö. pl. Hennig 2009: 102). Az itt vázolt vizsgálandó korpusz alapján természetesen nem zárható ki egyéni használatbeli különbségek. Azt, hogy az újfelnémet kor kezdetén egyéni különbségek is relevánsak voltak, pl. Lefèvre (2012: 491, 505) vizsgálatából is tudjuk. A fentiekből kiviláglik, hogy a korpuszelemzéssel nyert adatokból leszűrt következtetések kellő óvatosságot igényelnek, mivel az adatok nem általánosíthatók minden további nélkül. Ezért annak megítéléséhez, hogy a részkorpuszok között kimutatott különbségek véletlen ingadozásnak tudhatók be vagy valóban szignifikánsak, a χ^2 -próbának nevezett statisztikai eljárást használtam.

3. Eredmények

Az empirikus részben (5. fejezet) az egyes határozói mellékmondat-típusokat külön elemeztem. Ezen a helyen csak a főbb eredményekre tudok kitérni.

Általánosságban véve a jelenkori német nyelvben az 'integratív' típust tartják a domináns változatnak (vö. Zifonun et al. 1997: 2349, Axel 2002: 9). A 17. sz.-i forrásszövegekből nyert adatok fényében kijelenthető, hogy az 'integratív' típus nem vált uralkodóvá az újfelnémet kor kezdete előtt, így az integráció folyamatával kapcsolatos főbb változások még semmiképp sem zárulhattak le az újfelnémet kor kezdetéig.

- A 17. sz.-i időhatározói mellékmondatoknál a korábbi kutatási eredményekkel szemben (pl. Wiktorowicz 2013: 394f.) a 'rezumptív' típus magas gyakorisági arányát sikerült kimutatni (38,2%).
- Más mondat típusoknál a 'rezumptív' típus aránya 33,3% és 80% között mozgott, a feltételes és megengedő mellékmondatoknál pedig a preferált változatnak bizonyult (70,4% ill. 80%).
- A 17. sz.-i forrásszövegekben a hasonlító határozói ill. a feltételes-megengedő ('irrelevanzkonditional') mellékmondatoknál csak a 'rezumptív' ill. az ún. pragmatikus mellékmondatoknál csak a 'nem-integratív' típus volt kimutatható.

Az itt felsorolt eredmények nem támasztják alá az 1. hipotézist. Továbbá a 2. hipotézis sem igazolódott. A következőkben vázolt adatok alapján látható, hogy az újfelnémet korban általánosságban nem beszélhetünk az 'integratív' típus dominanciájáról:

- Az 'integratív' típus összességében nem tekinthető a leggyakrabban választott szintaktikai formának (38,6%). A propozícióra vonatkozó határozói mellékmondatok körében a gyakorisági aránya (41,6%) jelentősen alacsonyabb mint a 'rezumptív' típusé (57%).
- Az 'integratív' típus egyértelmű dominanciája csak az időhatározói mellékmondatok területén volt kimutatható. Néhány határozói mellékmondat-típusnál a forrásanyag nem teszi lehetővé, hogy megalapozott következtetéseket vonjunk le (pl. az ellentétes, célhatározói, temporális-kauzális, helyhatározói típusoknál).
- A 'rezumptív' típusnak az okhatározói, feltételes, feltételes-megengedő, megengedő, összehasonlító és témakiemelő funkciójú mellékmondatoknál volt a legmagasabb az aránya.

A fenti adatok viszont annyiban igazolják a korábbi kutatási eredményeket, hogy az egyes határozói mellékmondat-típusok beágyazottsági fokát tekintve releváns különbségek mutathatók ki.

- Az időhatározói mellékmondatok sokkal integráltabbak mint a megengedők.
- A feltételes mellékmondatok integráltabbak mint a feltételes-megengedők.
- A kötőszóval bevezetett feltételes mellékmondatok integráltabbak mint a kötőszó nélküliek.
- A propozícióra vonatkozó mellékmondatok integráltabbak mint a nem-propozícióra vonatkozók.

Az eredmények alátámasztják a 3. hipotézist, és világossá teszik, hogy a felületes, a különböző mellékmondat-típusok egyes szövegekben eltérő arányát figyelmen kívül hagyó vizsgálatok módszertanilag semmiképp sem kifogástalanok. Ha a különböző mellékmondat-típusokat egy kalap alá vonva vizsgálánánk, az egyes típusok szövegenként ill. részkorpuszonként eltérő aránya jelentős hatással lehetne a leggyakrabban használt szintaktikai változatra. Ez pedig azt eredményezhetné, hogy a különböző mellékmondat-típusok eltérő arányát érintő eltéréseket hibásan a beágyazottsági fokra vonatkozó eltérésként interpretálnánk. Az egyes típusokat tehát külön kell kiértékelni.

A 4. hipotézist szintén sikerült igazolni. A vizsgált időszakok között a következő releváns különbségek mutatkoztak:

- A 17. és a 19. sz. közötti forrásszövegekben általában a 'rezumptív' típus dominál, melynek aránya a 18. sz.-ban ráadásul még jelentősen emelkedik is a 17. sz. idevágó

adataihoz képest. Csak a 20. sz. részkorpuszában csökken jelentősen a használata (22,7%), itt már csak a feltételes és a hasonlító mellékmondatoknál mutatható ki.

- A 'rezumptív' típus a 17. és a 18. sz.-ból származó koncepcionálisan beszéltnyelvű szövegekben még 40,6% ill. 55,6% aránnyal jelenik meg, aztán a 19. sz.-ban a használata 20% alá esik és a 20. sz.-ban teljesen visszaszorul.
- A feltételes mellékmondatoknál összességében az 'integratív' típus elterjedése figyelhető meg. Míg az aránya a 17. és a 19. sz. között keletkezett forrásszövegekben – a 17. sz.-i koncepcionálisan írott nyelvű forrásszöveg kivételével – 0% és 35% között van, addig a 20. sz.-i forrásszövegekben már gyakrabban fordul elő (44,4% valamint 60%). Viszont csak a 20. sz.-i koncepcionálisan beszélt nyelvű forrásszövegben a leggyakoribb változat.
- A korai forrásszövegekben az okhatározói mellékmondatoknál – a 17. sz.-i koncepcionálisan írott nyelvű forrásszöveg kivételével – inkább a 'rezumptív' típus gyakoribb, viszont a 20. sz.-i forrásszövegekben csak az 'integratív' típus fordul elő (6-ból 6 esetben).
- A megengedő típusnál csak kevés mellékmondat található a korpuszban, viszont kiemelendő, hogy a 'rezumptív' típus 19. sz.-i forrásszövegekben megfigyelt abszolút dominanciájával szemben az egyetlen 20. sz.-i példában az 'integratív' típus jelenik meg.
- A hasonlító határozói mellékmondatoknál csak az ún. 'komparatív' altípusnál értékelhető a beágyazottsági fok, a 'proportional' altípusnál nincs lehetőség az 'integratív' ill. 'nem-integratív' típusok választására. A hasonlító határozói mellékmondatoknál is a 'rezumptív' típus dominál (20-ból 18 esetben, 90%), a két 'integratív' típust mutató ellenpélda viszont a 20. sz.-i koncepcionálisan írott nyelvű szövegekből származik.
- A feltételes-megengedő ('irrelevanzkonditional') mellékmondatoknál a 17. és a 19. sz. közötti forrásszövegekben egyetlen esettől eltekintve vagy a 'rezumptív' (5 példa) vagy a 'nem-integratív' típus (3 példa, mind egyetlen forrásszövegből) jelenik meg, ezzel szemben a két 20. sz.-i példa az 'integratív' típust mutatja.
- A különböző határozói mellékmondatokra vonatkozó adatok egyöntetűen azt a tendenciát mutatják, miszerint az 'integratív' típus folyamatosan visszaszorítja a 'rezumptív' típust.

A következő empirikus eredmények alátámasztják az 5. hipotézist, miszerint a szórendi típusok eloszlása eltérő a koncepcionálisan beszélt- és írott nyelvű szövegek részkorpuszában.

- Az időhatározói mellékmondatoknál az 'integratív' típus aránya a koncepcionálisan írott nyelvű szövegekben jelentősen magasabb mint a koncepcionálisan beszélt nyelvű szövegekben. Az 'integratív' típus a koncepcionálisan írott nyelvű szövegekben megfigyelhető dominanciáját az újfelnémet korban a koncepcionálisan beszélt nyelvű szövegek is utoléri.
- Az okhatározói mellékmondatoknál az 'integratív' típus aránya a koncepcionálisan írott nyelvű szövegekben több mint kétszer olyan magas mint a koncepcionálisan beszélt nyelvű szövegekben.
- Csak a koncepcionálisan írott nyelvű szövegek részkorpuszában mutathatók ki előmezőn álló, integratív hasonlító mellékmondatok, az ide tartozó mondatok száma viszont nem elegendő megalapozott következtetések levonásához.
- A koncepcionálisan írott nyelvű szövegek részkorpuszában nem volt kimutatható a 'nem-integratív' típus jelenléte a propozícióra vonatkozó határozói mellékmondatoknál, ezzel szemben a feltételes-megengedő ('irrelevanzkonditional') és az ún. pragmatikus mellékmondatoknál gyakrabban megjelent mint a koncepcionálisan beszélt nyelvű

szövegek részkorpuszában. Ez azt mutatja, hogy a koncepcionálisan írott nyelvű szövegekben az 'integratív' ill. 'nem-integratív' típusok az ikonicitás jegyében a szemantikai integrációt/dezintegrációt jelölik, viszont ez a funkcionális megfelelés – ahogyan az 'integratív' ellenpéldák mutatják – még nem alakult ki teljes mértékben.

- A koncepcionálisan beszélt nyelvű szövegek részkorpuszában a 'nem-integratív' típus is fellelhető a propozícióra vonatkozó határozói mellékmondatoknál (még ha alacsony gyakorisági aránnyal is), ez a típus viszont a feltételes-megengedő ('irrelevanzkonditional') mellékmondatoknál egyáltalán nem ill. az ún. pragmatikus mellékmondatoknál csak alacsony aránnyal jelenik meg. A szórendi típusok és az általuk jelölt funkciók közötti viszony erőssége a két részkorpuszban tehát eltérő.

Bár néhány adat látszólag a fenti hipotézis ellen szól, összességében meggyőző bizonyítékok igazolják a koncepcionálisan beszélt- és írott nyelvű szövegek közötti különbségekről szóló hipotézis megalapozottságát. Ezt a hipotézist olyan vizsgálati eredmények is alátámasztják, melyek nem a szórendi integráció területéről származnak. Több esetben kimutatható volt, hogy a tagmondatok közötti szemantikai viszonyok egyértelműbben fejeződnek ki a koncepcionálisan írott nyelvű szövegekben (azaz a szemantikai integráció szintje magasabb). Továbbá abban is jelentős különbség mutatkozott, hogy hány tagmondat (az előrevetett határozói mellékmondat és azzal alárendelő, mellérendelő viszonyban álló vagy közbeékelte formában megjelenő tagmondat) állhat a főmondat előmezőjén. A koncepcionálisan írott nyelvű szövegekben komplex mondatszerkezetek esetén is megjelent az 'integratív' típus, vö. (6):

(6) Denn als der König in Frankreich dem Kaiser im Jahr 1444. etliche 1000. Mann wider die Schweizer zu Hülffe schickte, deren Oberhaupt war der Marschall Graf von Armagnac, diese Franzosen aber gegen das teutsche Reich selbst nichts gutes im Sinne hatten, und daher etliche Mahle geschlagen wurden, wurde ihnen von den Teutschen nach ihrem Feldherrn, und zugleich zu Schimpfe der Name der armen Jäcken beygelegt. (Aichinger III: 44)²

Az ilyen komplex mondatszerkezetek a koncepcionálisan beszélt nyelvű szövegekben igen ritkán fordulnak elő, ezekre az esetekre a 'rezumptív' típus használata jellemző. Ez az eredmény alátámasztja Lötscher (2010: 128) elgondolását, mely szerint a komplex mondatszerkezetek feldolgozásra fordítandó energia nyelvpszichológiai kritériuma és a nyelvtani koherencia kritériuma egymással ellentétes hatással bír, utóbbi a koncepcionálisan írott nyelvű szövegekben egyre inkább érvényre jut, míg a koncepcionálisan beszélt nyelvű szövegekre még sokáig jellemző marad a rövidtávú memória terhelését csökkentő 'rezumptív' elem használata. A többszörösen komplex mondatszerkezetek koncepcionálisan beszélt nyelvű szövegekben kimutatható alacsony száma miatt viszont ezt az eredményt további vizsgálatokkal kell még alátámasztani.

Bár jelen értekezés keretein belül nem sikerült az előrevetett határozói mellékmondatok integrációjával kapcsolatos összes releváns kérdést véglegesen megválaszolni, sikerült a nyelven kívüli tényezők hatását és ezáltal a szociopragmatikus megközelítés helyességét igazolni. Az elemzés során értékes adatokat nyertünk a koncepcionálisan beszélt nyelvű szövegekre vonatkozóan, melyeket az eddigi kutatások nagyrészt figyelmen kívül hagytak. Az eredmények továbbá azt is mutatják, melyik területeken lenne még további vizsgálatokra szükség. Az 'integratív' típus elterjedését több ritkábban megjelenő mellékmondat-típusnál is

² Aichinger, Carl Friedrich (1754/1972): Versuch einer teutschen Sprachlehre, anfänglich nur zu eigenem Gebrauche unternommen, endlich aber, um den Gelehrten zu fernerer Untersuchung Anlaß zu geben, ans Licht gestellt von Carl Friedrich Aichinger, d. Z. Stadtprediger zu Sulzbach. Hildesheim/New York: Olms [Reprographischer Nachdruck der Ausgabe Frankfurt/Leipzig 1754]. (= Documenta Linguistica, Reihe V).

érdemes volna nagyobb korpusz alapján elemezni. Célzott, elektronikus keresési lehetőségeket is kihasználó további vizsgálatok (többek között a nem-propozícióra vonatkozó mellékmondat-típusoknál) az itt nyert eredményeket kiegészíthetik, megerősíthetik, pontosíthatják vagy akár relativálhatják. A bemutatott kutatási eredményektől való esetleges eltérések olyan aspektusokra irányíthatják figyelmünket, melyek további vizsgálata a határozói mellékmondatok integrációjának jobb megértését eredményezheti.

4. Hivatkozott szakirodalom

- Ágel, Vilmos (2000): Syntax des Neuhochdeutschen bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts. In: Besch, Werner/Betten, Anne/Reichmann, Oskar/Sonderegger, Stefan (Hrsg.): Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung. Bd. 2. 2. Aufl. Berlin/New York: de Gruyter (HSK 2.2), 1855–1903.
- Ágel, Vilmos (2010): Explizite Junktion. Theorie und Operationalisierung. In: Ziegler, Arne/Braun, Christian (Hg.): Historische Textgrammatik und Historische Syntax des Deutschen. Traditionen, Innovationen, Perspektiven. Bd. 2: Frühneuhochdeutsch, Neuhochdeutsch. Berlin: de Gruyter, 897–936.
- Ágel, Vilmos (2015): Die Umparametrisierung der Grammatik durch Literalisierung. Online- und Offlinesyntax in Gegenwart und Geschichte. In: Eichinger, Ludwig M. (Hrsg. v. Sprachwissenschaft im Fokus. Positionsbestimmungen und Perspektiven (Jahrbuch des Instituts für Deutsche Sprache, 2014). Berlin/Boston: de Gruyter, 121–155.
- Ágel, Vilmos/Hennig, Mathilde (Hrsg.) (2006): Grammatik aus Nähe und Distanz. Theorie und Praxis am Beispiel von Nähertexten 1650–2000. Tübingen: Niemeyer.
- Auer, Peter (2000): Pre- and post-positioning of *wenn*-clauses in spoken and written German. In: Couper-Kuhlen, Elizabeth/Kortmann, Bernd (eds.): Clause Condition Concession Contrast. Berlin: de Gruyter, 173–204.
- Axel, Katrin (2002): Zur diachronen Entwicklung der syntaktischen Integration linksperipherer Adverbialsätze im Deutschen: Ein Beispiel für syntaktischen Wandel? In: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 124, 1–43.
- Axel, Katrin (2004): The syntactic integration of preposed adverbial clauses on the German left periphery: A diachronic perspective. In: Lohnstein, Horst/Trissler, Susanne (Hrsg.): The Syntax and Semantics of the Left Periphery. Berlin, New York: de Gruyter, 23–58.
- Axel, Katrin (2007): Studies on Old High German Syntax. Left Sentence Periphery, Verb Placement and Verb Second. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins (Linguistik Aktuell 112).
- Axel-Tober, Katrin (2012): (Nicht-)kanonische Nebensätze im Deutschen. Synchrone und diachrone Aspekte. Berlin/Boston: De Gruyter (Linguistische Arbeiten 542).
- Baschewa, Emilia (1983): Untersuchungen zur Diachronie des Konzessivsatzes im Neuhochdeutschen. In: Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache 3, 77–107.
- Behaghel, Otto (1929): Der Nachsatz. In: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache 53, 401–418.
- Czicza, Dániel/Hennig, Mathilde (2013): Aggregation, Integration und Sprachwandel. In: Vogel, Petra M. (Hrsg.): Sprachwandel im Neuhochdeutschen. Berlin/Boston: de Gruyter (Jahrbuch für Germanistische Sprachgeschichte 4), 1–33.
- Duden-Grammatik (2016) = Wöllstein, Angelika/Dudenredaktion (Hrsg.) (2016): Duden. Die Grammatik. Unentbehrlich für richtiges Deutsch. 9., vollständig überarbeitete und aktualisierte Auflage. Berlin: Dudenverlag (Der Duden in 12 Bänden, Band 4).
- Fabricius-Hansen, Cathrine (1992): Subordination. In: Hoffmann, Ludger (Hrsg.): Deutsche Syntax. Ansichten und Aussichten. Berlin/New York: de Gruyter (Institut für deutsche Sprache, Jb. 1991), 458–483.

- Flämig, Walter (1964): Untersuchungen zum Finalsatz im Deutschen. (Synchronie und Diachronie.) Berlin: Akademie (Sitzungsberichte der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst 1964/5).
- Hammarström, Emil (1923): Zur Stellung des Verbuns in der deutschen Sprache. Studien in volkstümlicher Literatur und Urkundensprache der Übergangszeit vom Mittelhochdeutschen zum Neuhochdeutschen. Lund: Håkan Ohlssons Buchdruckerei.
- Hennig, Mathilde (2009): Nähe und Distanzierung. Verschriftlichung und Reorganisation des Nähebereichs. Kassel: University Press.
- Kappel, Péter (2008): Integrationsgrad vorangestellter Adverbialsätze im Neuhochdeutschen. Anmerkungen zum Forschungsstand und Umriss eines Neuansatzes. In: Lovász, Ágnes/Molnár, Krisztina (Hg.): Linguistische Beiträge ungarischer Nachwuchsgermanisten. Referate der IV. linguistischen Tagung ungarischer Nachwuchsgermanisten an der Universität Pécs am 29.–30. März 2007. Pécs: Universitätsverlag 2008 (Studien zur Germanistik, 9.), 32–44.
- Kappel, Péter (2014): Satzintegration in neuhochdeutschen Texten. Zum Schnittstellencharakter der Integration vorangestellter Adverbialsätze. In: Bassola, Péter/Drewnowska-Vargáné, Ewa/Scheibl, György (Hrsg.): Zugänge zum Text. Frankfurt am Main: Lang (Szegediner Schriften zur germanistischen Linguistik; Bd. 3.), 193–215.
- Koch, Peter/Oesterreicher, Wulf (1985): Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. In: Romanisches Jahrbuch 36, 15–43.
- Koch, Peter/Oesterreicher, Wulf (1994): Schriftlichkeit und Sprache. In: Günther, Hartmut/Ludwig, Otto (Hrsg.): Schrift und Schriftlichkeit/Writing and Its Use. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung Halbbd.1. Berlin/New York: de Gruyter (HSK 10.1), 587–604.
- König, Ekkehard/Auwers, Johan van der (1988): Clause integration in German and Dutch conditionals, concessive conditionals, and concessives. In: Haiman, John/Thompson, Sandra A. (eds.): Clause combining in grammar and discourse. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins (Typological Studies in Language 18), 101–133.
- Köpcke, Klaus-Michael/Panther, Klaus-Uwe (1989): On correlations between word order and pragmatic function of conditional sentences in German. In: Journal of Pragmatics 13, 685–711.
- Lefèvre, Michel (2012): Von der Periode zum Satz in Prosaschriften um 1730. Untersuchung an Hand der Korrelation mit *so*. In: Lefèvre, Michel (Hrsg.): Syntaktischer Wandel in Gegenwart und Geschichte. Akten des Kolloquiums in Montpellier vom 9. bis 11. Juni 2011. Berlin: Weidler (Berliner Sprachwissenschaftliche Studien 28), 483–508.
- Lehmann, Christian (2015): Thoughts on grammaticalization. 3rd edition. Berlin: Language Science Press (Classics in Linguistics 1).
- Lötscher, Andreas (2005): Linksperiphere Adverbialsätze in der Geschichte des Deutschen. Pragmatische Aspekte eines grammatischen Wandels. In: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (PBB) 127, 347–376.
- Lötscher, Andreas (2010): Auf der Suche nach syntaktischen „Nähe-Distanz“-Signalen in frühneuhochdeutschen Texten. In: Ágel, Vilmos/Hennig, Mathilde (Hrsg.): Nähe und Distanz im Kontext variationslinguistischer Forschung. Berlin: de Gruyter (Linguistik – Impulse & Tendenzen; 35), 111–134.
- Pittner, Karin (1999): Adverbiale im Deutschen. Untersuchungen zu ihrer Stellung und Interpretation. Tübingen: Stauffenburg (Studien zur deutschen Grammatik 60).
- Pittner, Karin (2013): Adverbialsätze. In: Meibauer, Jörg/Steinbach, Markus/Altmann, Hans (Hrsg.): Satztypen des Deutschen. Berlin/New York: de Gruyter, 441–457.

- von Polenz, Peter (1985): Deutsche Satzsemantik. Grundbegriffe des Zwischen-den-Zeilen-Lesens. Berlin/New York: de Gruyter (Sammlung Göschen 2226).
- von Polenz, Peter (1995): Sprachsystemwandel und soziopragmatische Sprachgeschichte in der Sprachkultivierungsepoche. In: Gardt, Andreas/Mattheier, Klaus J./Reichmann, Oskar (Hrsg.): Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen. Gegenstände, Methoden, Theorien. Tübingen: Niemeyer (Reihe Germanistische Linguistik 156), 39–67.
- Raible, Wolfgang (1992): Junktion. Eine Dimension der Sprache und ihre Realisierungsformen zwischen Aggregation und Integration. Heidelberg: Winter (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 1992/2).
- Reichmann, Oskar (1988): Zur Vertikalisierung des Varietätenspektrums in der jüngeren Sprachgeschichte des Deutschen. In: Munske, Horst Haider et al. (Hrsg.): Deutscher Wortschatz. Lexikologische Studien. Festschrift für Ludwig Erich Schmitt von seinen Marburger Schülern. Berlin/New York: de Gruyter, 151–180.
- Reichmann, Oskar (2003): Die Entstehung der neuhochdeutschen Schriftsprache: Wo bleiben die Regionen? In: Berthele, Raphael et al. (Hgg.): Die deutsche Schriftsprache und die Regionen. Entstehungsgeschichtliche Fragen in neuer Sicht. Berlin/New York: de Gruyter (Studia Linguistica Germanica 65), 29–56.
- Sweetser, Eve Eliot (1990): From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zifonun, Gisela et al. (1997): Grammatik der deutschen Sprache. 3 Bde. Berlin/New York: de Gruyter (Schriften des Instituts für deutsche Sprache 7).